

¹ Гл.: К л і м а ў І. П. // Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4. 1993. № 1. С. 40.

² Frick D. A. Polish sacred philology in the Reformation and the counter-Reformation: Chapters in the history of the controversies (1551—1632). Berkeley, 1988. P. 5.

³ Д о в н а р-З а п о л ь с к и й М. В. // Изв. Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. Спб., 1899. Т. 4. Кн. 3. С. 1049.

⁴ Гл.: И с т р и н В. М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славянонорусском переводе. Текст, исследование и словарь. Т. 1: Текст. Пг., 1920. С. 58—59.

⁵ Гл.: Полное собрание русских летописей. Т. 26: Вологодско-пермская летопись. М.; Л., 1959. С. 9.

⁶ Гл.: Г о л е н ч е н к о Г. Я. // Книга: Исследования и материалы. М., 1965. Т. 10. С. 154 і далей.

⁷ Гл.: F r i c k D. A. // Language. Literature. Linguistics: In honor of Francis J. Whitfield on his seventieth birthday. 25 March 1986. Berkeley, 1987.

⁸ Аднак час ад часу робяцца захады даказаць славянскае паходжанне Кірылы і Мяфодзія. Гл., напрыкл.: Т ь п к о в а-З а и м о в а В. // Константин-Кирил Философ: Юбилейн сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. София, 1969.

Т. Р. РАМЗА

АБ АДНОЙ РАЗНАВІДНАСЦІ АДНАСАСТАЎНЫХ СКАЗАЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У гутарковым і мастацкім стылі сучаснай беларускай літаратурнай мовы актыўна выкарыстоўваюцца аднастаўныя сказы, якія маюць адмоўнае значэнне і арганізаваны з адмоўнай часціцы *ні (ані)* і субстантыва ў форме роднага склону (часам з залежнымі ад яго словамі). Гэта сказы тыпу *Ні душы; Ані вестачкі*. У лінгвістычнай літаратуры на сказы дадзенага тыпу існуе некалькі пунктаў гледжання: яны разглядаюцца як разнавіднасць безасабовых сказаў, як асобая разнавіднасць іменных канструкцый, як генетыўныя адмоўныя сказы, як двухстаўныя мадэлі¹. Большасць даследчыкаў лічыць іх безасабовымі сказамі, але з прычыны рознага падыходу да іх сутнасці і класіфікацыі надаюць ім мноства азначэнняў: «безасабовыя няпоўныя», «асобы від адмоўных безасабовых сказаў», «адмоўныя аднастаўныя», «безасабовыя адмоўныя экзистэнцыяльныя сказы з няпоўнай структурнай асновай», «адмоўныя безасабовыя», «экзистэнцыяльныя безасабовыя сказы адмоўнага характару», «безасабовыя генетыўныя», «безасабовыя адмоўныя канструкцыі з эліпісам дзеяслова быцця», «іменныя безасабовыя сказы»². А калі ўлічыць, што падобныя сказы адносяць да «двухкампанентных сказаў з лексічна абмежаванымі кампанентамі»³, то атрымліваецца даволі-такі стракаты малюнак. У беларускай граматычнай літаратуры аб гэтых сказах толькі згадваецца ў «Граматыцы беларускай мовы» і ў «Беларускай граматыцы».

Усебаковы аналіз дастаткова вялікай колькасці фактычнага матэрыялу дазваляе зрабіць пэўныя высновы адносна граматычнай прыроды адзначанага тыпу сказаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове. Назіранні паказваюць, што па структурнай арганізацыі такія сказы, як *Ані гуку*, поўныя: няма падстаў лічыць іх няпоўнымі, бо «адсутнасць слова няма ў цяперашнім часе пры наяўнасці *ні* (і яго варыянта *ані*) стала моўнай нормай»⁴. Напрыклад: *У канторы — ні душы* (А. Асіпенка); *Ані гуку...* (М. Зарэцкі); *На вуліцы — ні душы* (Н. Гілевіч); *Нідзе — ні духу, ні зыку чалавечага* (Л. Дайнека); *Ні кустоў, ні дрэў — гола. Ні людзей, ні жывёлы* (А. Асіпенка); *Ані зыку, ані шолаху* (М. Зарэцкі); *А у наваколлі — ні душы* (С. Законнікаў). Такія сказы самі па сабе выражаюць пэўны закончаны змест, яны не залежаць ад суседніх сказаў, а «кантэкст не ўказвае на пропуск якіх-небудзь членаў»⁵. Параўн.: *Як белы птах, плыў над горадамі месяц. Туманілася наваколле. Ні агеньчыку... Ні голасу чалавечага... Быццам горад заснуў і ніколі ўжо не працнецца* (Л. Дайнека); *Змора... Змора... Адна змора... Ні страху, ні жаласці* (М. Зарэцкі); *«Матрона!» Зноў ані гуку* (М. Зарэцкі); *Стаяць «Беларусы», два новенчкія, толькі прыгналі, залазь і едзь, два патрапаньня, на рамонце. У адным кабiна расчынена. Зазірнуў: акумулятар стаяць, саўсім новенькі, відно, што з завода. І кругом — ні душы...* (А. Кудравец); *Сяло спіць смяротным снам, ахінутае цемрай і магільнай цішынёй... Ані зыку... Ані руху...; Пяжска было. Ані вестачкі. Чужыя людзі, чужы край* (М. Зарэцкі); *І вось наладзіў яе, цішыню: застаўся на дачы адзін. Навакал — ні ду-*

шы (І. Шамякін); *Ні даты, ні подпісу. Што гэта? Письмо некаму, ці ўрываак з дзённіка* (І. Шамякін). Калі ўзяць такія сказы ізалявана, яны не патрабуюць «папаўнення», няма патрэбы звяртацца да кантэксту для аднаўлення адпаведных членаў. «Адсутнасць дзеяслоўнага кампанента ў гэтай схеме, — значае К. В. Габучан, — з'яўляецца нормай, і ўсякія спробы «аднавіць» поўны від гэтых сказаў будуць беспаспяховымі, таму што адноўлены поўны сказ будзе мець некалькі варыянтаў з рознай граматычнай структурай. (Параўн.: *Ни строчки — нет ни строчки; не печатается ни строчки; не понятие ни строчки*). Зрэдку выбар такога «напаўнення» можа быць падказаны кантэкстам, але ў большасці выпадкаў ужыванне такіх канструкцый не залежыць ад кантэксту»⁶.

Есць спробы трактаваць сказы такога тыпу як двухсастаўныя, зыходзячы з канцэпцыі двухсастаўнасці безасабовых сказаў пэўнай канструкцыі. У працах Г. А. Золатавай, А. М. Мухіна, Ю. М. Касцінскага сцвярджаецца аб магчымасці выражэння дзейніка любым ускосным склонам, а асабліва родным. «Русская грамматика» (1980) кваліфікуе сказы тыпу *Ні гуку* «як двухкампанентныя сказы з лексічна абмежаванымі кампанентамі». І сапраўды, кола слоў, якія могуць выкарыстоўвацца ў такіх сказах, могуць быць прадстаўлены абмежаваным спісам. «Лексічнае напаўненне тут абмежавана ўзуальна замацаванай групай слоў са значэннем лічэння, якія ў спалучэнні з часціцай *ні* набываюць значэнне адзінкавасці»⁷. Менавіта таму вельмі часта ў падобных канструкцыях ужываюцца словы *ніводны, -ая, -ае*, напрыклад: *Нідзе ніводнага абнадейваючага гуку* (М. Гамолка); *У доме да жудасці было ціха. Ніводнага гуку* (А. Асіпенка); *А лес маучаў. Нідзе — ніводнага шлолаху і гуку* (М. Гамолка); *Яна не плакала. Ніводнай слязы. Быццам скалянела; У галаве ніводнай дулікі; Ніводнага чалавека на полі* (І. Шамякін). Нярэдка ў сказе выкарыстоўваюцца назоўнікі з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі, тым самым падкрэсліваюцца значэнне адзінкавасці: *У хаце пяціра малых. Іх адзец трэба, абуць. І солі ні крупіначкі* (І. Шамякін); *Нідзе ні агенчыка* (А. Асіпенка); *Ніводнай ноткі радасці ці ўдзячнасці* (І. Шамякін). Ужыванне генетыўнай формы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі або ўвядзенне ў структуру галоўнага члена слоў са значэннем меры і колькасці (*Ні кроплі, ні грама*) «вядзе да ўскладнення семантыкі значэннем колькасці, эмацыянальным успрыняццем прадмета, які характарызуе сітуацыю»⁸.

Па традыцыі да ліку быційных (ці экзистэнцыяльных) прынята адносіць галоўным чынам намінатыўныя сказы са значэннем «стану акаляючага асяроддзя»: *Вечар; Цішыня; Дождж*⁹. На думку П. А. Леканта, сказы тыпу *Ні гуку* можна назваць адмоўнымі быційнымі; «яны суадносяцца з намінатыўнымі, у якіх сцвярджаецца быццё прадмета (*Ни деревень, ни сел — Деревни, села...*)»¹⁰. В. В. Бабайца не згадваецца з такім вывадам: «...суаднеснасць *Ни луны, ни звезд* — *Луна, звезда* нельга прызнаць важкім аргументам у карысць кваліфікацыі сказаў гэтага тыпу як намінатыўных, тым больш што яны «адрозніваюцца ад намінатыўных значэннем (адмаўленне быцця) і формай галоўнага члена»¹¹. У вучэбным дапаможніку для ВНУ П. А. Лекант вызначае гэтыя сказы як генетыўныя адмоўныя на аснове таго, што родны склон назоўніка займае ў іх незалежную пазіцыю, а значыць, не выражае аб'ектнага значэння і тым самым набывае сінтаксічнае значэнне быцційнасці. Даследчык падкрэслівае, што «магчымасць супастаўлення з безасабовымі сказамі ніяк не можа служыць асновай для аднясення сказаў тыпу *Ні гуку* да безасабовых, бо ў дзеяслоўных безасабовых сказах адмаўленне быцця заключаецца ў дзеяслоўным галоўным члене, назоўнік у родным склоне мае аб'ектнае значэнне і з'яўляецца даданым членам — дапаўненнем»¹².

Сказы *Няма ні агенчыка — Ні агенчыка* пры розпасці структурных кампанентаў (у першым сказе *ні* выконвае функцыю ўзмацняльнай часціцы) характарызуюцца абсалютнай ідэнтычнасцю семантыкі, і наўрад ці правамерна кваліфікаваць першы сказ як безасабовы, а другі — як субстантыўны. Хаця П. А. Лекант сцвярджае, што «аналагічнасць зместу сказаў *Ні агенчыка — Няма ні агенчыка* не даказвае безасабовасці сказа *Ні агенчыка* (параўн.: *Духата — Душина*)»¹³, але ж менавіта «жывыя сувязі (*Ні воблачка — Няма ні воблачка*), — заўважае В. В. Бабайца-

ва,—не дазваляюць лічыць спалучэнне *ні воблачка* галоўным членам аднастаўнага сказа, падобна таму як у сказе *Я к окну* эліпсіс дзеяслова быцця не пераўтварае акалічнасць у выказнік. Акрамя таго, суаднеснасць адмоўных сказаў з быццёвымі намінацыйнымі не заўсёды магчыма ці стылістычна няёмкая: *Ні воблачка — Облачко (?)*. Але магчыма: *Нет ни облачка; Ни души — Душа (?)*. Пры: *Нет ни души*¹⁴.

Паміж безасабовасцю і адмаўленнем існуе цесная і непасрэдная сувязь; яшчэ А. М. Пяшкоўскі ўказваў, што сказы тыпу *Ні гуку* з'яўляюцца безасабовымі толькі пры адмаўленні. Назоўнік і часціца складаюць сінтаксічна нераскладальнае адзінства, «фразеалагізаваную канструкцыю» (Н. Ю. Шведава), пры якой родны склон выражае не аб'ектнае значэнне, а быццёвае, што «ўласціва дадзенай форме толькі ў спалучэнні з часціцай *ні* і толькі ў сказах тыпу *Ні гуку*»¹⁵. Вядома, што «ў безасабовых сказах рэальнае дзеянне ці стан уяўляецца як ізаляваны, адарваны ад дзеяча ці носбіта стан»¹⁶. Слушна будзе зазначыць, што ў кантактнай сувязі (звычайна пры апісаннях) канструкцыям *Ні* + родн. скл. папярэднічаюць безасабовыя канструкцыі, якія паведамляюць аб стане акаляючага асяроддзя. Напрыклад: *Было ціха. Ні выбухаў, ні стрэлаў; Пуста і няўтульна навокал. Ні агнёў, ні гоману* (А. Асіпенка); *Ціха. Ані зыку, ані шолаху; На дзядзінцы ціха, бязлюдна. Ані чалавека* (М. Зарэцкі).

У такіх сказах апісальнага характару няма патрэбы ў абавязковым абазначэнні часу: канструкцыі выражаюць адмаўленне быцця прадмета ці безадносна да часу, ці адносна часу распадання. У такіх выпадках аб часе можна даведацца толькі з кантэксту.

Нароўні са сказамі тыпу *Ні гуку* ўжываюцца і канструкцыі з паўтаральнай часціцай *ні* + наз. у родн. склоне. Рад аднародных членаў узмацняе адмаўленне, падкрэслівае аб'ёмнасць значэння сказа і заўжды надае маўленню пэўную эмацыянальнасць. У такіх канструкцыях пераважаюць двухкампанентныя і трохкампанентныя рады: *Ні шолаху, ні птушынага гоману* (А. Асіпенка); *Ні страху, ні жаласці* (М. Зарэцкі); *Ні даты, ні подпісу* (І. Шамякін); *Ані слова распачы, ані ценю сумнення, ані следу душэўнае слабасці* (М. Зарэцкі). У такіх сказах, акрамя структурна абавязковых кампанентаў, ужываюцца і залежныя ад іх кампаненты, наяўнасць якіх абумоўліваецца зместам сказа.

Калі разглядаць семантыку прааналізаваных сказаў, то зразумела, што іх агульнае тыповае значэнне — адмаўленне наяўнасці існавання чаго-небудзь, але пры гэтым яно пэўным чынам характарызуе і ацэньвае сітуацыю, мае адценні, якія вызначаюцца лексічным саставам усяго сказа, яго функцыямі ў тэксце. Узяўшы за аснову семантычную класіфікацыю Т. В. Маркелавай¹⁷, можна вылучыць тыпы семантычных прэдыкатаў, якія выражаюць разнавіднасці значэнняў семантычнай структуры такіх сказаў. У сказах *Ані гуку... Ані зыку, ані шолаху; Ніводнага чалавека на полі; Ніводнага гуку; Ані чалавека; Ні шолаху, ні птушынага гоману; У канторы — ні душы; На вуліцы — ні душы; Ні агнёў, ні гоману* семантычны прэдыкат канстатуе факт адсутнасці прадмета або асобы як прымету сітуацыі. У сказах *Ані слова распачы, ані ценю сумнення, ані следу душэўнае слабасці; Ніводнай ноткі радасці ці удзячнасці; Ні страху, ні жаласці; Ні хвароб, ні пакут* семантычны прэдыкат канстатуе факт адсутнасці субстанцый (з абстрактным значэннем стану ці якасці) як прымету стану. У сказах *У галаве ніводнай дулікі; Ні адукаванасці, ні выхаванасці; Хіба гэта дваране?! Ні сораму, ні гонару* семантычны прэдыкат канстатуе факт адсутнасці прадмета або яго прыметы-характарыстыкі.

Арганізаванасць разглядаемага тыпу сказаў, іх семантыка-граматычныя якасці, суаднеснасць з іншымі тыпамі сказаў дазваляюць адносіць іх да безасабовых. На падставе прааналізаванага матэрыялу можна сцвярджаць, што сказы тыпу *Ні гуку* уяўляюць асобую разнавіднасць безасабовых сказаў — безасабовыя адмоўныя канструкцыі.

¹ Гл.: Беларуская граматыка. Мн., 1986. Ч. 2. С. 224; П о п о в а А. И. // Труды ин-та языкознания АН СССР. М., 1953. Т. 2. С. 78; Л е к а н т П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. М., 1986. С. 108; К о с т и н с к и й Ю. М. // Русская речь. 1969. № 6. С. 56.

² Гл.: Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941. С. 131; Грамматика русского языка. М., 1960. Ч. 2. С. 39; Бахарев А. И. // Русский язык в школе. 1981. № 5. С. 70; Арват Н. Н. Безличные отрицательные экзистенциальные предложения в современном русском языке. Черновцы, 1968. С. 14; Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956. С. 365; Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке. М., 1958. С. 199; Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. М., 1991. С. 177; Валгина В. В. Односоставные предложения в современном русском языке. М., 1968. С. 82; Изменения в системе простого и осложненного предложения. М., 1964. С. 320.

³ Русская грамматика. М., 1980. Ч. 2. С. 336.

⁴ Бахарев А. И. Назв. праца. С. 72.

⁵ Лекант П. А. Продуктивные типы безглагольных односоставных и двусоставных предложений в современном русском языке. Автореф. ... канд. филол. н. М., 1961. С. 15.

⁶ Габучан Н. В. // Филологические науки. НДВШ. 1972. № 1. С. 87.

⁷ Там же. С. 88.

⁸ Маркелова Т. В. // Строение предложения и содержание высказывания: Межвуз. сб. науч. трудов. М., 1986. С. 77.

⁹ Гл.: Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. М., 1971. С. 229.

¹⁰ Лекант П. А. Продуктивные типы... С. 15.

¹¹ Бабайцева В. В. Назв. праца. С. 83.

¹² Лекант П. А. Синтаксис... С. 113.

¹³ Там же. С. 120.

¹⁴ Бабайцева В. В. Назв. праца. С. 83.

¹⁵ Лекант П. А. Продуктивные типы... С. 15.

¹⁶ Попов А. С. // Изв. Воронежского пед. ин-та. 1977. Т. 191. С. 5.

¹⁷ Маркелова Т. В. Назв. праца. С. 75—76.

Л. И. БУРАК

ЗВАРОТАК У БЕЛАРУСКІХ ЖНІЎНЫХ ПЕСНЯХ

Важную ролю ў структурнай арганізацыі беларускіх жніўных песень¹ адыгрывае своеасаблівы зварот да таго, каму адрасавала змешчанае ў іх паведамленне. Адрасатам паведамлення часцей за ўсё бывае асоба чалавека, радзей — жывая істота ці неадушаўлёны прадмет або з'ява (асабліва пры ўвасабленні ці персаніфікацыі). Для іх абазначэння ў тэкст песні звычайна ўводзяцца адпаведныя сінтаксічныя канструкцыі, якія па традыцый лічацца звароткам. Устаноўлена, што звароткі складаюцца са слоў або словазлучэнняў, якія структурна арганізаваныя, граматычна незалежныя, інтанацыйна вычлененыя ў асобную канструкцыю ў межах простага ці складанага сказа (па-за межамі сказа яны сустракаюцца рэдка, што абумоўлена зместам, будовай, рытмікай і мелодыкай самой песні). Паводле свайго сэнсу звароткі заўсёды звязаныя са сказам і без яго самастойна не ўжываюцца: яны ўключаюцца ў сказ або знаходзяцца пры сказе для адпаведнай характарыстыкі яго зместу і служаць адным з дзейных сродкаў вобразнага адлюстравання рэчаіснасці.

Неабходна адзначыць, што граматычная прырода зваротка ў лінгвістычнай літаратуры вызначаецца па-рознаму. Адно даследчыкі (А. М. Пяшкоўскі, А. А. Шахматаў, А. М. Базыленка, М. С. Яўнэвіч і інш.) лічаць, што зваротак пазбаўлены сінтаксічнай сувязі з галоўнымі і даданымі членамі ў сказе і таму сам не з'яўляецца членам сказа². Прызнаючы адсутнасць сінтаксічнай сувязі пры зваротку, некаторыя даследчыкі (В. А. Белашапкава, Д. Э. Разенталь, Т. П. Бандарэнка і інш.) неправамерна дапускаюць яе наяўнасць паміж назоўнікам і азначэннем або далаўненнем ці прыдаткам у структуры развітага зваротка³; асобныя ж даследчыкі (А. М. Гвоздзеў, Н. С. Валгіна, В. П. Малашчанка, Е. С. Скоблікава і інш.) пры аналізе ўвогуле не азначаюць сінтаксічны статус зваротка і яго прыналежнасць да членаў сказа, а звяртаюць увагу толькі на яго слоўны састаў⁴. Другія даследчыкі (Ц. П. Ломцеў, Е. В. Крацевіч, А. Г. Руднеў, А. М. Мухін, Н. Ю. Шведова, І. Н. Кручынніна і інш.), наадварот, даказваюць, што зваротак уводзіцца ў сказ пры дапамозе пэўнай сінтаксічнай сувязі, а таму павінен лічыцца асобым кампанентам або членам сказа⁵. Перабольшваючы значэнне гэтай сувязі, некаторыя даследчыкі (А. А. Патабня, Г. Н. Ключаў і інш.) сцвярджаюць, што па сваёй функцыі зваротак збліжаецца ці супадае з галоўнымі і асобнымі даданымі членамі сказа⁶.

Думаецца, што прызнанне пры зваротку не толькі сэнсавай, але і сінтаксічнай сувязі глыбей раскрывае сутнасць і спецыфіку гэтай сін-